

Тамара Матюх

ГАЙДЕГГЕРІВСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГУМАНІЗМУ: ЗАОЧНА ДИСКУСІЯ З САРТРОМ

У статті осмислюються погляди Сартра та Гайдеггера щодо інтерпретації проблеми гуманізму. Аналізується вплив та значення цих поглядів на розвиток філософської гуманістики та осмислення проблеми людини. Використовуючи Гайдеггерівську критику всіх попередніх форм західноєвропейського гуманізму, наголошується на необхідності повернення слову “гуманізм” його “буттєво-історичного” сенсу.

Ключові слова: гуманізм, сутність людини, екзистенціалізм, квієтизм, Буття.

Matyukh T. Heidegger's interpretation of humanism: a discussion of Sartre's correspondence

This article is dedicated to comprehension of views of Sartre and Heidegger on the interpretation of the humanism problem. The author analyzes the impact and value of those views on the development of philosophical humanism and comprehension of the human problem. Using Heidegger's criticism of all previous forms of western European humanism it is emphasized on the return of the “existentially-historical” meaning of the word “humanism”.

Key words: humanity, human nature, existentialism, quietism, Genesis.

Матюх Т. Хайдеггеровская интерпретация гуманизма: заочная дискуссия с Сартром

В статье осмысливаются взгляды Сартра и Хайдеггера относительно интерпретации проблемы гуманизма. Анализируется влияние и значение данных взглядов на развитие философской гуманистики и осмысления проблемы человека. Используя Хайдеггеровскую критику всех предыдущих форм западноевропейского гуманизма, отмечается необходимость возвращения слову “гуманизм” его “бытийно-исторического” смысла.

Ключевые слова: гуманизм, сущность человека, экзистенциализм, квиетизм, Бытие.

Постановка проблеми. Виникнувши ще в античні часи, філософська гуманістика – вчення про смислоутворювальні аспекти людського бут-

тя, сенс людського існування – перетворилась на одну з основних течій світової філософії. Як стверджував Е. Фромм: “людина є єдиною живою істотою, яка відчуває своє буття як проблему, яку вона повинна вирішити і якої вона не може позбутися” [3, с. 56-62]. Ще досі відкритим залишається питання: “що таке людина?”, відповідь на яке передбачає визнати певну незмінну людську якість, сутність людини як такої.

“Антропологічний поворот” у філософії ХХ ст. зробив людину центральною проблемою філософських міркувань, при цьому епітет “гуманістичний” став невід’ємною часткою багатьох філософських концепцій. Постає необхідність трансформації та переосмислення проблеми гуманізму, який, очевидно, уже давно втратив свій початковий сенс.

Аналіз досліджень. Розробкою цієї проблематики займалися діячі Відродження, які створюють своєрідний культ людини, її розуму, духу і тіла. До них належить Боккаччо, Данте, Петрарка, Сервантес та ін. Культ фізичної краси створюється на полотнах Боттічелі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля. Помітний вклад у розвиток цієї проблематики здійснили філософи доби Просвітництва. Зокрема, Вольтер, Дідро, Лессінг, Руссо, Сковорода. Вагоме місце в гуманістичному Просвітництві посідає І. Кант. Нового звучання ця проблема набула в Л. Фейєрбаха та К. Маркса. ХХ ст. піддало сумніву та гострій критиці класичні концепції гуманізму. Одним із найавторитетніших критиків класичного гуманізму вважається М. Гайдеггер. Саме його антиесенціалістську риторику використовують такі сучасні зарубіжні дослідники, як Ліотар, Фуко, Дерріда, Рорті та ін. До сучасних вітчизняних дослідників цієї проблематики належать В. Лях, В. Пазенок, Т. Пархоменко, О. Соболев, В. Табачковський та ін.

Постановка завдання. “Перевідкриття гуманізму – головна риса сучасного стилю мислення”, – наголошував один із провідних американських постмодерністів С. Тулмін. Насамперед це полягає в переосмисленні такої проблематики на якісно новому рівні. Саме тому метою цього дослідження є переосмислення класичних концепцій гуманізму. В процесі дослідження цієї актуальної проблеми висвітлюється значущість теоретичної розробки, можливість надання їй нового звучання.

Вклад основного матеріалу. В сучасній філософській гуманістиці поняття “гуманізм” вживається в різних значеннях. Серед них – гуманізм як творче самотворення людиною власної сутності (автентичний гуманізм); як стратегія і тактика самозбереження у “ворожому світі”; як антропологізація проблематики людини, акцентування особистісного існування; як антропний принцип у науці і соціальній практиці; як з’ясування самого факту екзистенціювання (буття) людини. Під впли-

вом негативних тенденцій розвитку цивілізації, що спричинила так звану “стратегію виживання”, під гуманізмом розуміють також і наявність умов, що забезпечують існування людини як природної, тілесної істоти. За хронологічними критеріями визначають античний, ренесансний, просвітницький (профанний), новітній і сучасний гуманізм. Ця багатозначність поняття “гуманізм” зумовлюється можливістю в контекстах різних культур по-різному, з різним ступенем конкретизації визначати природу людської сутності, “людського в людині”, людської свободи. Відповідно, це означає лише те, що не можливо точно визначити поняття гуманізму, застосувати переконливий і однозначний критерій людяності.

Отже, поняття “гуманізм”, належить до тих понять філософської мови, які не піддаються однозначній дефініції. Одним із уніфікованих його визначень є: “Гуманізм (від лат. “*humanus*”) – людський, людяний – система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її совість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами й соціальними групами, державами” [2, с. 134].

Звернення до проблеми гуманізму особливо актуалізується в переломні моменти людського поступу. Саме таким виявляється ХХ ст. Обговорення філософських проблем гуманізму стає особливо актуальним після закінчення Другої світової війни. У числі найбільш значущих робіт у цій галузі слід виділити роботу М. Гайдеггера “Лист про гуманізм”. Питання про те, чи був М. Гайдеггер гуманістом, – це окреме дискусійне історико-філософське питання. Одночасно – це питання його особистої біографії. Незалежно від оцінки цього мислителя з гуманістичної точки зору (його відношення до нацизму, як відомо, було далеко не однозначним), ми можемо сказати, що в будь-якому разі він був дуже талановитим філософом, одним із найоригінальніших філософів-класиків ХХ ст. Також беззаперечним є і той факт, що, згідно зі спільним визнанням різних представників філософії ХХ ст., “Лист про гуманізм” є однією з кращих його робіт, яка справила вагомий внесок на всю філософську думку минулого століття, і звичайно ж, на дискусію з проблеми гуманізму в цілому.

Ця робота була написана М. Гайдеггером у 1946 р. (опублікована в 1947 р.). Її назва пов’язана з тим, що стимулом до написання цього тексту, його основою став дійсний лист, точніше відповідь М. Гайдеггера на лист французького філософа Жана Бофре. Своєю чергою, питання Ж. Бофре були детерміновані роздумами Ж. П. Сартра, що представлені в його брошурі “Екзистенціалізм – це гуманізм”, яка теж була опублікована в 1946 р.

В основу першого дискусійного тексту, опублікованого у вигляді брошури, був покладений текст університетської лекції Ж. П. Сартра. З одного боку, в цій лекції він висловив свої основні філософські ідеї, послідовно представлені в його трактаті “Буття і ніщо”. З іншого боку, лекційний текст – це особливий текст. Так, дидактичні принципи організації лекційного матеріалу вимагають, зокрема, послідовної організації матеріалу, щоб зробити його доступним і таким, що запам’ятовується для слухачів. У зазначеній лекції Ж. П. Сартр запропонував своїм слухачам, по-перше, класифікацію видів екзистенціалізму, і в цьому контексті, по-друге, своє розуміння взаємин між гуманізмом і екзистенціалізмом. Однією з найважливіших фігур класифікації Ж. П. Сартра стає М. Гайдеггер. Саме цей факт і стає зовнішнім приводом для подальшого звернення французького філософа Жана Бофре до Мартіна Гайдеггера з питаннями про гуманізм.

Основне завдання своєї роботи Жан-Поль Сартр вбачає в тому, щоб захистити екзистенціалізм від несправедливої, як він вважає, критики. У зв’язку з цим він запропонував своїм слухачам, а потім читачам брошури, такі аргументації на захист екзистенціалізму.

Найважливішим звинуваченням, висунутим проти екзистенціалізму, є, на думку цього філософа, звинувачення в квієтизмі (лат. – спокійний, недіючий). Як відомо, квієтизм – це релігійно-етичне вчення, що виникло наприкінці XVII століття в католицизмі. Основні ідеї квієтизму пов’язані з пасивним, споглядальним ставленням до життя, з відмовою від активної діяльності, байдужістю до добра і зла. Він проповідує примирення зі всіма стражданнями, підпорядкування “божественній волі” і так далі [5]. Ж. П. Сартр не міг погодитися з таким трактуванням екзистенціалізму. Він стверджував про те, що бездіяльність і відчай не є властивостями екзистенціалізму, крім того – відповідно до установок екзистенціалізму людина вільно вибирає свій спосіб діяльності.

Наступне звинувачення пов’язане із твердженням, що екзистенціалізм, підкреслюючи негативні сторони людської суті, відмовляється від аналізу “світлої сторони людської натури”, розглядає людину тільки як ізольовану істоту, суб’єктивно і так далі. Заперечуючи це, французький філософ якраз і звертається до гуманізму, послідовно роз’яснюючи той сенс, який він вкладав у твердження про єдність екзистенціалізму і гуманізму.

Для нього гуманізм невіддільний від екзистенціалізму тому, що “під екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення, яке робить можливим людське життя і яке, крім того, стверджує, що всяка істина і всяка дія припускають деяке середовище і людську суб’єктивність”

[1, с. 320]. Своєю чергою, одна з перших асоціацій, пов’язаних з гуманізмом у XX столітті, – це асоціація, відповідно до якої поняття “гуманізм” належить до людських інтересів, є світоглядом, у центрі якого ідея людини як найвищої цінності.

Для Ж. П. Сартра екзистенціалізм – “це виключно строге вчення, що менше за все претендує на скандальну популярність і призначене у першу чергу для фахівців і філософів” [1, с. 321]. Це – те вчення, яке, як і гуманізм, орієнтоване на людину в сукупності всіх її сторін та характеристик.

Ж. П. Сартр виділив два різновиди екзистенціалізму. Перший він назвав християнським екзистенціалізмом, до його представників він відносить К. Ясперса і П. Марселя. Другий екзистенціалізм він визначив як атеїстичний, відносячи до нього М. Гайдеггера, французьких екзистенціалістів, включаючи самого себе. Спільність цих напрямів він бачить в тому, що філософи обох напрямів відштовхуються від суб’єкта. Їх хвилює загальна проблема з’ясування відносин між сутністю і існуванням.

Ж. П. Сартр виходить з того, що “існування передує суті”. З його точки зору людину важко відразу визначити, бо спочатку вона нічого собою не являє. Людина стає людиною лише потім, тоді, коли вона сама себе робить. У цьому Ж. П. Сартр і вбачав найважливіший, навіть перший принцип екзистенціалізму, який він пов’язував з суб’єктивністю. Очевидно, що ці ідеї перекликаються з однією з асоціацій, вказаною вище, з гуманізмом. Для нього “людина – це насамперед проект, який переживається суб’єктивно, а не мох, не цвіль і не цвітна капуста. Ніщо не існує до цього проекту, немає нічого на умосяжному небі, і людина стане такою, який її проект буття. Не такою, якою вона побажає” [1, с. 323]. Екзистенціалізм, на думку французького філософа, – це таке філософське вчення, яке стверджує, що людина відповідальна за те, що вона є.

Така відповідальність людини за саму себе визначається, з точки зору Ж. П. Сартра, тим, що “людина засуджена бути вільною. Засуджена, тому що не сама себе створила, і все-таки вільна, тому що, одного разу закинута в світ, відповідає за все, що робить...” [1, с. 327]. Людина відповідальна не тільки за свої раціональні вчинки, але і за свої пристрасті. Очевидно, що така характеристика людини, філософська позиція екзистенціалізму несумісна з квієтизмом. Адже останній знімає з неї відповідальність, прирікає її на бездіяльність. Ж. П. Сартр же твердить прямо протилежне квієтизму: реальність виявляється у дії, в діяльності, “що людина є не що інше, як її проект самої себе. Людина іс-

нує лише настільки, наскільки себе здійснює. Вона є, отже, не що інше, як сукупність своїх вчинків, не що інше, як власне життя” [1, с. 333].

Так послідовно Ж. П. Сартр вибудовував свою аргументацію, доводячи, що на відміну від квієтизму, екзистенціалізм – це оптимістичне учення, в якому людина відповідальна за свою долю, за проект свого життя і за його реалізацію. Відповідно до екзистенціалізму Ж. П. Сартра, “людина знаходиться в організованій ситуації”, тож, що б вона не робила, вона несе повну відповідальність за ухвалені рішення. Крім того, він вважав, що людину треба визначити лише відповідно до її рішення зайняти певну позицію, відповідно до її діяльності, направленої на реалізацію якихось цілей.

Ж. П. Сартру дорікали за саму постановку питання, чи “є екзистенціалізм гуманізмом” [1, с. 343]. У зв’язку з цим він розглядав два різних смисли слова “гуманізм”.

У першому з виділених ним смислів людина розуміється як мета і як вища цінність. При такому підході, згідно з Ж. П. Сартром, формується культ людства, якому “можна поклонитися на зразок Огюста Конта”. На думку Ж. П. Сартра, такий гуманізм абсурдний, тому від нього потрібно відмовитися.

Французький філософ пропонує розуміти гуманізм в іншому сенсі. Його проект гуманізму включає уявлення про діяльний характер людини, для якої “немає іншого законодавця, окрім неї самої”. За Ж. П. Сартром, людина сама “в ситуації закинутості” вирішує свою долю, звертаючись до пошуку ланцюгів, що знаходяться поза нею. Згідно з екзистенціалізмом Ж. П. Сартра, звільнення людини відбувається через її конкретне самоздійснення, орієнтоване на діяльність і свободу, на відповідальність за саму себе в організації з іншими.

М. Гайдеггер не погоджується з таким тлумаченням гуманізму. Однією з найбільших вад Сартрової філософії він вважав її “невиправний суб’єктивізм” й запропонував свій варіант розв’язання суперечностей, які, на його думку, стали наслідком абсолютизації суб’єктивістського розуміння реальності. Іntenції, що спрямували роздуми М. Гайдеггера у такому напрямку, збігаються з його спробами об’єктивізувати “екзистенціальне”.

З самого початку свого листа він задає дуже високий рівень абстракцій та ідеалізації. Він пише, що “ми далеко ще не продумуємо сутність діяльності з достатньою визначеністю. Люди бачать у діяльності просто дійсність тієї або іншої дії. Її дієвість оцінюється по результату. Але сутність діяльності в здійсненні. Здійснити означає: розвернути щось до повноти його сутності, вивести до цієї повноти, *producere*, виготовити (про-из-вести)” [4, с. 192].

Для нього “діяльність, мабуть, найпростіше і разом вище, тому що вона стосується відношення буття до людини. Всяка дія знаходиться в бутті, але направлена на суще” [4, с. 192].

Думка дозволяє буттю “захопити себе”. За М. Гайдеггером в думці позначається істина буття. Про буття, яке не продумане, не уявлене, в думці можна говорити лише “воно мається”. Це “мається” він розуміє як долю буття, історія якого знаходить слово в мові справжніх мислителів. Мова думки і мова поезії починаються з поклику світу, що чекає в своїй смисловій повноті, щоб людина надала йому слово, “висловила” його.

“Думка збирає мову в просте казання. Мова є мова буття так само, як хмара – хмара в небі. Думка прокладає своїм казанням непомітні борозни у мові. Вони ще більш непомітні, ніж борозни, які селянин повільним кроком проводить по полю” [4, с. 220].

Людина, на думку М. Гайдеггера, завжди обмірковує й розглядає тільки суще. Оскільки при цьому вона не може обійтись без певного уявлення про буття, останнє витлумачується нею просто як “найзагальніше” і тому як найзагальніше серед усього сущого, або ж як створення деякого абсолютного суб’єкта... Однак сутність людини, на думку М. Гайдеггера, полягає не в суб’єктивності. Не суб’єктивність суб’єкта вперше змінює сутність й розташування людини посеред сущого, – зазначає він у своїй праці “Європейський нігілізм”. Швидше суще в цілому вже дістало інше тлумачення завдяки тому й там, звідки суб’єктивність починається, з істини сущого. Фундаментальні риси сучасного людства, на думку М. Гайдеггера, в яких викарбовується суб’єктивність людства, свідчать про те, що людина просто “розмазує, сплющує й втрачає своє ество”. Як “екзистуюча особа” людина настільки перевищує *animal rationale*, зазначає М. Гайдеггер, наскільки вона виступає менш значною порівняно з людиною, що розуміє себе, виходячи із суб’єктивності. Це розуміння гуманізму, або ж таку його інтерпретацію М. Гайдеггер визначив як гуманізм, у якому чільне місце посідає не людина, а “історична сутність людини з її джерелом в істині буття” [4, с. 208]. Гайдеггерівська екзистенція – це не панування, влада, підкорення, а “пастишество, сторожа, піклування про буття”.

На противагу мислителям епохи Модерну, які зображали людину не лише в образі суб’єкта, що пізнає і творить, а й в образі реалізатора, розпорядника, володаря і носія суб’єктивності, М. Гайдеггер виходить з того, що людина завжди була, є і буде тим, хто лише відповідає за нечутний виклик Буття. Світ в цілому не спостережуваний: все, що ми бачимо, знаходиться в світі, а де ж сам світ? На думку М. Гайдеггера, він

розкривається тільки зсередини наявного буття як коло його буттєвих можливостей. Коло можливостей буття наперед охоплює все реальне і мислиме суще. Людина за своєю “природою” споконвічно втягнута у відмінність між буттям і сущим, виявляючись водночас і першим, і другим. Людина сама в собі є ця “онтологічна різниця”. Будь-яке осягання ставлення людини до буття і його істини живиться енергією цієї різниці і в неї прагне знайти виправдання свого права говорити і судити про суть сущого. “Людина не володар сущого. Людина – пастух буття”.

Звертаючись до Ж. П. Сартра, М. Гайдеггер зауважив, що саме Сартрове як можна зберегти поняття гуманізму, містить у собі не стільки бажання зберегти слово “гуманізм” скільки визнання, що це слово втратило свій сенс. Така втрата стала можливою, за М. Гайдеггером, через те, що зміст поняття гуманізм, або ж у термінології німецького філософа “сутність гуманізму”, є метафізичною, а метафізика не тільки не ставить питання про істину буття, а й перешкоджає відповісти на нього.

Усвідомлення цього факту, за визнанням М. Гайдеггера, й привела його до необхідності більш ґрунтовного осмислення сутності людської істоти. Саме це, на його думку, й могло б повернути сучасному терміну “гуманізм” втрачений ним сенс.

Аргументацією для обґрунтування своєрідного тлумачення М. Гайдеггером сенсу поняття “гуманізм” виступає феномен історичності формування змісту самого поняття, змісту, який у різні історичні епохи мав різне спрямування, значення й змістовні чинники. Отже, критикуючи сартрівський гуманізм, філософ звертається і до інших історичних типів гуманізму, які, на його погляд, метафізичні та не враховують досить повно людську “humanitas”. Він стверджує про те, що перший гуманізм формується у Римі. Його започаткував видатний римський політичний діяч і оратор Марк Туллій Ціцерон, називаючи гуманізмом вищий культурний і моральний розвиток людських здібностей. Виразно і під своїм ім’ям “humanitas” вперше було представлено і поставлено як мета в епоху римської республіки. “Людина людяна”, “homo humanus”, протиставляє себе “варварській людині”, “homo barbarus”. “Homo humanus” тут – римлянин, що вдосконалює і облагороджує римську “добročинність”, “virtus”, шляхом “засвоєння” перейнятої від греків “пайдеї”, яке пов’язувалась з освітою та вихованням.

Справді, в Римі “пайдея” і перекладається як “гуманізм”. Вона охоплювала “коло знань”, “erudition”, і “настанови в добрих мистецтвах”, “institutio in bonas artes”. Власне “римськість” “людини-римлянина”, homo romanus”, полягає в такій humanitas.

М. Гайдеггер вважає, і з ним важко не погодитись, що Ренесанс XIV-XV ст. в Італії відроджує “humanitas” саме як грецьку “пайдею”. Адже й насправді термін “гуманізм” у цей час тісно пов’язаний з поняттям “studia humanitatis” – букв. “гуманітарні студії”. Викладачів цих студій стали називати гуманістами. Під “людяним” почали розуміти сукупність якостей (humanitas), що вимагають спеціального тренування для їх формування. Серед них: вишуканість смаку, краса мовних форм і мови, витончене ставлення до життя, здатність викликати відповідну симпатію.

Однак, з часом, виникає безліч інших смислів поняття “гуманізм”. Запропоновану Ж. П. Сартром суть поняття “гуманізм”, так само як і гуманізм К. Маркса чи християнства, М. Гайдеггер розцінює такими, що не потребують повернення до гуманізму Античності. Наприклад:

- для К. Маркса сутність людини знаходиться в суспільстві і суспільством визначається природа людини;
- християнин вбачає сутність людини в світлі його ставлення до Бога. І істиною сутністю людини є те божественне, що втілено в ній як в образі і подобі Бога.

У формуванні різних типів гуманізму для М. Гайдеггера не існує строгого взаємозв’язку: “роздуми про людяність” можуть і не потребувати античного досвіду.

Німецького філософа не влаштовує перший, або, як він його називає, латинський гуманізм, як, втім, і всі інші види гуманізму, включаючи сучасний, тому що всі вони виходять з максимально узагальненої метафізичної сутності людини. Він стверджує, що “Метафізика мислить людину як animalitas і не домислює до його humanitas”. Із його точки зору метафізика відгороджується від тієї простої і істотної обставини, що людина належить своїй сутності лише настільки, наскільки чує вимогу Буття. У цьому, зокрема, він знову ж таки бачить один із недоліків сартрівського уявлення про гуманізм.

Кожне метафізичне уявлення, як і уявлення про гуманізм, на думку М. Гайдеггера, є результатом певного типу ставлення індивіда до буття. Проте не людина, не індивід, за його глибоким переконанням, створюють це буття, а, навпаки, “саме Буття своїм розташуванням, своїм станом робить можливими й людську думку, й певний спосіб самоздійснення людини, й її ставлення до буття”. З огляду на те, що, народжуючись у певних умовах, індивід змушений існувати в певній ситуації розвитку продуктивних сил, культури, суспільної свідомості, національних особливостей, менталітету, а також на те, що його самоздійснення залежить і від багатьох інших факторів, думка німецького філософа щодо пріоритету Буття (яке він, до речі, позначає червоною літерою) є у певному відношенні слушна. Людина для того, щоб тіль-

ки опинитися “поряд” з таким буттям, на думку М. Гайдеггера, спочатку повинна навчитися існувати у незрозумілому для неї просторі. Вона повинна “відкритися” для потреб, запитів такого Буття. Саме на те, щоб підготувати людину до вимог буття, і в такий спосіб повернути людині її сутність, спрямована гайдеггерівська “турбота”. “Який тут ще може бути інший сенс, окрім повернення людині (homo) людськості (humanitas)?” – запитує німецький філософ [4, с. 196].

Проте на чому засновується “людськість” людини? Вона, згідно з М. Гайдеггером, міститься в її сутності. “Однак, як і з чого визнається ця сутність?” – продовжує він далі. І це, здавалось би, цілком зрозуміле, питання стає для мислителя однією з найскладніших, найневіршуваних проблем його філософії.

Висновки. Отже, Мартін Гайдеггер піддає нищівній критиці сартрівський гуманізм та всі попередні форми західноєвропейського гуманізму. Він стверджує, що “сутність гуманізму” є метафізичною. Мислитель наголошує на необхідності повернення слову “гуманізм” його “буттєво-історичного” сенсу. Для нього повернути сенс означає “визначити сенс слова заново”. Своєю чергою, це вимагає: осмислити початкову сутність людини, “показати наскільки ця сутність по-своєму співбуттійна”. У такому разі, з точки зору М. Гайдеггера, слово “гуманізм” повернеться. Але це “означатиме тоді, якщо ми наважимося зберегти це слово, тільки одне: сутність людини істотна для істини буття” [4, с. 210].

У зв'язку з цим виникає питання про те, чи варто слово з новим сенсом як і раніше називати “гуманізмом”? Це питання Мартіна Гайдеггера. Однозначної відповіді на це питання він сам не дає.

Література:

1. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319-344.
2. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
3. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // Человек и его ценности. – М., 1988. – 566 с.
4. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и Бытие; пер. с нем. В. Бибахин. – М. : Республика, 1993. – С. 192-220.
5. <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45303>.

Рецензент: доктор філософських наук, професор кафедри філософії НУВГП **О. П. Наконечна**